

МЕДІА ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ ЗАКЛИКІВ ДО ГЕНОЦИДУ¹**Славко А.С.,***кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного, європейського права
та порівняльного правознавства,
Сумський державний університет***Коваль В.М.,***здобувачка вищої освіти
спеціальності «Міжнародне право»,
Сумський державний університет***Славко А.С., Коваль В.М. Медіа як специфічний суб'єкт злочину закликів до геноциду**

Стаття присвячена аналізу ролі медіа у вчиненні злочину закликів до геноциду, а також наявної наразі практики притягнення до відповідальності за такі дії. У роботі коротко досліджено історичний розвиток поняття «геноцид», визначеного в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, Римському статуті Міжнародного кримінального суду та інших міжнародно-правових актах.

Відтак проаналізовано прецеденти, в яких заклики до геноциду через медіа визнавалися окремим злочином, незалежним від фактичного вчинення геноцидальних дій. Особлива увага приділена практиці Міжнародного трибуналу щодо Руанди, зокрема «справі медіа», де радіостанція RTLM та газета Kangura були визнані інструментами, що сприяли геноциду. Автори аналізують як сутність вчинюваних дій (зокрема, якою була природа висловлювань, що становили собою заклики до геноциду), так і спосіб вчинення злочину («прямі і публічні заклики»). Уваги заслуговують також міркування щодо того, коли саме злочин закликів до геноциду має вважатися закінченим.

Окремий розділ дослідження зосереджений на розмежуванні понять «мова ненависті» та «заклики до геноциду». Встановлено, що хоча мова ворожнечі створює сприятливий ґрунт для геноциду, лише прямі та публічні заклики до фізичного знищення певної групи можуть бути кваліфіковані як злочин відповідно до міжнародного права.

Представники засобів масової інформації є специфічним суб'єктом злочину закликів до геноциду. Загалом, медіа дають можливість передавати інформацію та ідеї більшій кількості осіб, що посилює вплив потенційних закликів до геноциду. У той же час, працівники медіа володіють певними привілеями, що ускладнює притягнення їх до відповідальності за певні висловлювання.

Автори дослідження також аналізують сучасні виклики, пов'язані з використанням медіа для розпалювання ненависті та підбурювання до злочинів проти людяності. Окрему увагу приділено діяльності російських медіа у висвітленні війни проти України, що, на думку низки правозахисних організацій та міжнародних експертів, може підпадати під кваліфікацію «закликів до геноциду». У підсумку окреслено перспективи подальших досліджень у цій сфері.

Ключові слова: геноцид, медіа, свобода слова, свобода вираження поглядів, заклики до геноциду, журналісти, трибунали, Нюрнберзький трибунал, Трибунал по Руанді, Трибунал для колишньої Югославії.

Slavko A.S., Koval V.M. The media as a specific perpetrator of the crime of incitement for genocide.

The article is dedicated to analyzing the role of media in committing the crime of incitement to genocide and the existing practice of holding individuals accountable for such actions. The study briefly examines the historical development of the concept of genocide, as defined in the UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Rome Statute of the International Criminal Court, and other international legal instruments.

The article further analyzes legal precedents where incitement to genocide through media has been recognized as a separate crime independent of the actual commission of genocidal acts. Special attention is given to the practice of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), particularly the

¹ Дослідження виконано в рамках наукового проєкту «Легітимні обмеження свободи вираження поглядів в умовах зовнішньої агресії та/або гібридної війни» (0124U000546) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

«media case», in which the RTLM radio station and the Kangura newspaper were deemed instruments that contributed to genocide. The authors examine both the nature of the statements that constituted incitement to genocide and the means of committing the crime (direct and public incitement). Another essential aspect discussed is the question of when the crime of incitement to genocide should be considered complete.

A separate section of the study focuses on distinguishing between the concepts of «hate speech» and «incitement to genocide». It is established that while hate speech creates a favourable environment for genocide, only direct and public incitement to the physical destruction of a specific group can be qualified as a crime under international law.

Representatives of mass media are a specific category of perpetrators in the crime of incitement to genocide. Media outlets provide a platform for disseminating information and ideas to large audiences, amplifying the impact of potential incitement to genocide. At the same time, journalists and media professionals benefit from certain legal privileges, making it more challenging to hold them accountable for particular statements.

The authors also analyze modern challenges related to media use for fueling hatred and inciting crimes against humanity. Special attention is given to the activities of Russian media in covering the war against Ukraine, which, according to various human rights organizations and international experts, may fall under the classification of incitement to genocide.

In conclusion, the article outlines prospects for further research in this field.

Key words: genocide, media, freedom of speech, freedom of expression, incitement for genocide, journalists, tribunals, Nuremberg Tribunal, Tribunal for Rwanda, Tribunal for the former Yugoslavia.

Постановка проблеми. Термін «геноцид» Р. Лемкін (Raphael Lemkin) запропонував у 1944 році, і доволі швидко він увійшов у науковий та суспільний обіг як поняття, яке описує жорстокі злочини, що мали місце під час Другої світової війни [1]. Проте, і до цього часу відбувалися криваві події, які згодом будуть претендувати на визнання їх геноцидами – наприклад, Голодомор в Україні чи геноцид вірмен.

Загалом, В. Шабас (William A. Schabas) зауважував, що, незважаючи на те, що геноцид є настільки ж старим, як і людство, норма, що визначає покарання за нього, є істотно новою [2].

Стаття 2 Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього визначає геноцид як будь-яке з наступних діянь, вчинене з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку: а) вбивство членів такої групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або психічного розладу членам такої групи; в) умисне створення для такої групи умов життя, розрахованих призвести до її повного або часткового фізичного знищення; г) впровадження заходів, спрямованих на запобігання дітонародженню в такій групі; е) примусове переміщення дітей такої групи до іншої групи. Стаття 6 Римського статуту дослівно повторює це формулювання. Подібне формулювання міститься також і в статті 442 Кримінального кодексу України.

Стаття 3 Конвенції визначає, що караними, крім власне геноциду, є такі діяння як змова з метою вчинення геноциду, прямі та публічні заклики до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду, співучасть у геноциді. Проте, незважаючи на широке суспільне обговорення і, навіть, часто невинуватене використання терміну «геноцид», реальне застосування вказаних норм у контексті притягнення до відповідальності винних осіб й досі залишається проблемним як з точки зору теорії, так і практики. Особливо актуальним, на наш погляд, виглядає розробка механізмів притягнення до відповідальності осіб, які створюють підґрунтя для геноциду, послуговуючись широким доступом до медійних майданчиків.

Мета дослідження. Відповідно, у цьому дослідженні ми зосередимося на публічних закликах до вчинення геноциду і на медіа як специфічному суб'єкті цього злочину.

Стан опрацювання проблематики. Тему геноциду не можна назвати погано дослідженою – з огляду на безпрецедентний характер злочину він постійно привертає увагу науковців. Серед найбільш відомих дослідників злочину геноциду та покарання за нього варто назвати Р. Лемкіна, В. Шабаса, К. Креса, Дж. Гордона та інших. Безпосередньо на ролі медіа у геноциді фокусували свою увагу Ч. Келоу, Х. Стівс, А. Томпсон, А. Шефлер. Серед національного доробку потрібно відзначити праці М. Гнатовського, С. Мохончука, І. Строкової, М. Баранівської. Діяльність російських ЗМІ у контексті конфлікту була предметом дослідження І. Сєдової, С. Мокрушина, Р. Спірідонова, співробітників Харківської правозахисної групи та Центру громадянських свобод. Тим не менш, чіткого механізму кваліфікації діяльності медіа щодо закликів до геноциду на сьогодні у національному праві не розроблено.

Виклад основного матеріалу. У міжнародних документах склалися два підходи до закріплення відповідальності за «інші дії» – змову, замах, заклики (підбурювання) до геноциду та співу-

часть у ньому. Перший відображено у правових документах, на яких базує свою діяльність МКС, та більшості національних кримінальних кодексів. Зокрема, стаття 25 Римського статуту містить спеціальну норму, яка визначає відповідальність осіб, які закликають до геноциду. За частиною 3 згаданої статті, «особа підлягає кримінальній відповідальності й покаранню за злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду, якщо ця особа ... прямо та публічно закликає інших до вчинення геноциду». У той же час, Елементи злочинів МКС не містять детального опису діянь, які стосуються закликів до геноциду [3]. МКС, як і національні суди, посилається на загальні норми, що стосуються змови, підбурювання, співучасті тощо.

У той же час, статuti судів *ad hoc* підходять до закріплення відповідальності за геноцид дещо інакше – через пряму вказівку. Наприклад, частина 3 статті 4 Статуту Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії прямо перелічує «інші дії» у контексті геноциду, які повинні тягти за собою відповідальність [4]. Така ж модель формулювання дій, які тягнуть за собою відповідальність, закріплена у частині 3 статті 2 Статуту Міжнародного трибуналу для Руанди [5].

Суть вчинюваних дій. Загалом, «підбурювання» передбачає пропаганду, спрямовану на третіх осіб. Така пропаганда спрямовується на те, щоб спровокувати дії проти групи жертв. Дослідники виділяють дві форми підбурювання: 1) підбурювання до ненасильницьких дій; та 2) підбурювання до насильницьких дій. Перша включає три підформи: 1) розпалювання ненависті; 2) підбурювання до дискримінації; та 3) підбурювання до переслідування [6].

Розпалювання ненависті спонукає домінуючу групу населення розвивати загальні почуття ворожості до інших груп осіб, які перебувають у меншості та / або більш вразливого становищі. Така діяльність схожа на груповий наклеп, але має більш активну конотацію, заохочуючи групу більшості зневажати меншість. Наприклад, до такого виду підбурювання належить пісня руандійського поп-співака Саймона Бікінді перед геноцидом проти тутсі *Njewe nanga Abahutu* («Я ненавиджу хуту»), яка активно спонукала екстремістських хуту розвивати почуття презирства до поміркованих хуту, які підтримували тутсі в період, що передував геноциду. Зрештою, помірковані хуту також стали жертвами різни в Руанді [7].

Підбурювання до дискримінації спонукає більшість жорстоко поводитися з уразливою групою ненасильницькими способами. Це може бути заклик до більшості відмовитися від лікування чи обслуговування в ресторанах або перешкоджати шлюбу з членами уразливої групи. Як приклад таких дій можна навести нацистську брошуру, що розповсюджувалась серед німецьких підлітків, із закликом не «змішуватися» з євреями та не одружуватися з ними [8].

Підбурювання до переслідування є закликом до дискримінації в більш широкому та більш систематичному масштабі. Це системна діяльність, спрямована на комплексне усунення групи жертв від участі в житті суспільства та користування громадянськими правами. У Руанді перед геноцидом, наприклад, Хасан Нгезе опублікував сумнозвісні Десять заповідей хуту у номері газети *Kangura* за 1990 рік. Ця публікація була закликом до повного виключення тутсі із суспільства і містила, зокрема, такі тези: 1) чоловіки хуту не повинні мати тісних особистих чи робочих стосунків із жінками тутсі; 2) жінки-хуту є вищими за жінок-тутсі; 3) жінки-хуту повинні спілкуватися лише з чоловіками-хуту; 4) тутсі є нечесними і тому інші етнічні групи не повинні мати з ними жодних спільних справ; 5) усі високі посади в суспільстві мають бути зайняті лише хуту; 6) у секторі освіти мають бути виключно хуту; 7) посади у війську теж мають бути зайнятими лише хуту; 8) хуту мають перестати проявляти милосердя до тутсі; 9) всі хуту повинні мати єдність і солідарність; 10) ідеологія революцій 1959 і 1961 років (коли багато тутсі були позбавлені виборчих прав, змушені покинути Руанду або вбиті) повинна бути засвоєна хуту на всіх рівнях [9].

Як вже зазначалось вище, іншою формою підбурювання є заклики до насильства, які можуть бути явними та неявними (завуальованими). Яскравим прикладом є передача Нахімани від 4 червня 1994 року, в якій він просив слухачів знищити тутсі, яких можна було відрізнити за зростом і зовнішністю (*Prosecutor v. Nahimana*, § 396) [10]. Оскільки підбурювання до насильства часто здійснюється через коди чи слова, які використовуються у переносному значенні, неявні заклики є досить поширеними. В. Шабас зауважив, що ті, хто підбурює до геноциду, «говорять евфемізмами» [11].

Такі неявні методи можуть мати безліч форм і включати:

1) передбачення знищення (як приклад – певні натяки, які повторювалися в ефірі RTLM, були визнані передбаченням знищення у так званій «справі про медіа»);

2) так зване «віддзеркалене звинувачення», яке полягає в приписуванні жертві наміру вчинити ті самі злочини, які вчиняє фактичний злочинець;

3) використання евфемізмів і метафор (наприклад, під час геноциду в Руанді фраза «йти на роботу» означала «вбивати тутсі»);

4) виправдання геноциду під час його здійснення. Зокрема, у часи Голокосту засоби масової інформації нацистської Німеччини говорили про «гуманність» масових вбивств, тортур, маршів смерті, рабства та інших звірств;

5) потурання та вітання минулого насильства (наприклад, диктори RTLM вітали «доблесних комбатантів», які брали участь у «битві» проти цивільних тутсі);

6) легалізація насильства через його публічне обговорення і запитання про нього до осіб, які вчиняли насильство [12];

7) паразитизація, паталогізація та демонізація. Вони є методами, за допомогою яких спікери намагаються дегуманізувати своїх потенційних жертв і таким чином виступають за їх ліквідацію. Паразитація карикатурно зображує жертв як мерзенних, шкідливих істот, таких як воші, знищення яких вважалося б нормальним і бажаним. Під час геноциду в Руанді, наприклад, екстремістські пропагандисти хуту називали тутсі «Inyenzi» (у перекладі з кіньяруанди означає «тарган»). У тому ж ключі, паталогізація або зображення жертв як хвороби є подібним засобом спонукування до групового знищення.

Демонізація використовує таку ж зловісну образну мову, але має більш фантазмагоричний або антропоцентричний характер. Зокрема, її наративи зосереджені на дияволах, зловмисниках та інших мерзенних персонажах.

8) прогнозування знищення «з умовою» - наприклад, повідомлення, що якщо жертви припустяться «найменшої помилки», їх буде винищено.

9) ще одним способом підбурювання є об'єднання майбутніх жертв і членів домінуючої групи, які їм симпатизують, для того, щоб у майбутньому спрямовувати насильство на них. Зокрема, у Третьому рейху неєвреї, які захищали євреїв, були жертвами жорстоких нападів. Або, подібним чином, тодішній президент Ірану Махмуд Ахмадінежад погрожував тим, хто виступить на захист Ізраїлю, попереджаючи: «Кожен, хто визнає Ізраїль, згорить у вогні гніву ісламської нації» [12].

Формальний чи матеріальний склад злочину. Історично першою особою, засудженою за заклики до геноциду, називають Юліуса Штрайхера (Julius Streicher), який був редактором видання *Der Stürmer* в нацистській Німеччині. Його видання було заповнене закликами до «остаточного вирішення єврейського питання». Відповідно до рішення Нюрнберзького трибуналу, «підбурювання Штрайхером до вбивства та винищення в той час, коли євреїв на Сході вбивали в найжахливіших умовах, однозначно становить переслідування за політичними та расовими мотивами у зв'язку з військовими злочинами» [13]. З огляду на відсутність на момент винесення рішення усталеного поняття «геноцид», Штрайхера було визнано винуватим у злочинах проти людяності. Трибунал звернув достатньо багато уваги на доведення факту поінформованості обвинуваченого про те, що винищення євреїв дійсно відбувається. На думку суду, те, що заклики Штрайхера призвели до відповідних дій, було важливим для визнання його вини.

Проте, на думку В. Шабаса, більшість діянь, визначених у статті 3, - підбурювання (заклики), змова та замах є «незакінченими» злочинами (злочинами з формальним складом відповідно до національної доктрини кримінального права у країнах континентальної правової сім'ї) і можуть бути вчинені навіть якщо основний злочин (геноцид) сам по собі ніколи не відбувся. Наприклад, злочин прямого та публічного підбурювання (заклику) до геноциду може бути вчинений навіть якщо ніхто насправді не вдався до дій [2, с. 257].

Натомість, у випадку так званого «приватного» підбурювання (якщо підбурювання відбулося сам-на-сам), Комісія з міжнародного права бере до уваги результат такого підбурювання. Якщо дії геноцидального характеру все ж відбулися, то такі заклики варто кваліфікувати як співучасть у геноциді [14].

У справі *Prosecutor v. Akayesu*, яка розглядалася Міжнародним трибуналом для Руанди, Палата вирішувала питання щодо необхідності реального вчинення геноциду для того, щоб притягнути до відповідальності особу, яка до цього геноциду закликала. Як підкреслила Палата, «з *travaux préparatoires* Конвенції про геноцид випливає, що розробники Конвенції розглядали можливість прямо вказати, що підбурювання до вчинення геноциду може каратися, незалежно від того, було воно успішним чи ні. Зрештою більшість вирішила відмовитися від такого підходу. Тим не менш, Палата вважає, що з цього не можна зробити висновок, що розробники проекту не мали на меті покарання за невдалі акти підбурювання» (§ 561) [15]. Відтак, Палата наводить міркування про існування в кримінальному праві країн континентальної правової сім'ї же згаданої вище класифікації злочинів на злочини з формальним та матеріальним складом. На думку Палати, «той факт, що такі дії [заклики до геноциду] самі по собі є особливо небезпечними через високий ризик, який вони несуть для суспільства, навіть якщо вони не приносять результатів, вимагає покарання за них як винятковий захід. Палата вважає, що геноцид однозначно належить до категорії настільки серйозних злочинів, що пряме та публічне підбурювання до вчинення такого злочину повинно

каратися як таке, навіть якщо таке підбурювання не принесло результату, очікуваного злочинцем (§ 562) [15].

Суть діяння, яке становило, на думку Палати, заклики до геноциду, полягало в тому, що вранці 19 квітня 1994 року Акаєсу приєднався до натовпу з понад 100 людей. Він скористався цією нагодою, щоб звернутися до народу, і, зокрема, завдяки своїм функціям бурмістра та своїй владі над населенням, він керував зборами та процесом. На підставі послідовних свідчень Палата переконатися поза розумним сумнівом, що населення зрозуміло заклик Акаєсу убити тутсі. Сам Акаєсу цілком усвідомлював вплив своєї промови на натовп і той факт, що його заклик до боротьби буде витлумачений як заклик до вбивства тутсі в цілому (§ 673) [15]. Акаєсу був визнаний винуватим, у тому числі, у закликах (підбурюванні) до здійснення геноциду.

Більшу кількість осіб вдалося охопити промові Жана Камбанди. У справі *Prosecutor v. Kambanda* Міжнародний трибунал по Руанді встановив, що приблизно 21 червня 1994 року, будучи прем'єр-міністром, обвинувачений надав явну підтримку *Radio Television Libre des Mille Collines* (RTLM, «Радіо тисячі пагорбів»), знаючи, що це була радіостанція, чії передачі підбурювали до вбивств, завдання серйозних тілесних чи психічних ушкоджень і переслідування тутсі та поміркованих хуту. З цієї нагоди, виступаючи на цій радіостанції, Жан Камбанда, як прем'єр-міністр, заохочував RTLM продовжувати підбурювати масові вбивства цивільного населення тутсі, зокрема зазначивши, що ця радіостанція є «незамінною зброєю в боротьбі з ворогом» (§ 39 (vii)) [16]. Зрештою, Камбанда був визнаний винуватим, у тому числі, у підбурюванні (закликах) до геноциду.

Прямі і публічні заклики до геноциду. Конвенція про геноцид, визначаючи карані діяння, говорить, що заклики (підбурювання) до геноциду мають бути «публічними» і «прямими». Аналізуючи практику міжнародних установ з приводу способу здійснення закликів до геноциду, В. Шабас наголошує, що поняття «публічний» більш просте для розуміння. Публічне підбурювання вимагає повідомлення про заклик до дій низці осіб у громадському місці або представникам широкої громадськості. Також підбурювання може вважатися публічним, якщо воно здійснювалося за допомогою технологічних засобів масової комунікації, таких як радіо чи телебачення [2, с. 276].

«Пряме» підбурювання (заклики) потребує спеціального спонукання іншої особи вжити негайних кримінальних дій, а не просто внесення розпливчастих чи непрямих пропозицій [14]. У справі *Prosecutor v. Akayesu* Трибунал щодо геноциду в Руанді зазначив, що підбурювання має «набувати прямої форми та спеціально провокувати іншу на вчинення злочину» [15]. На думку В. Шабаса, проблема з вимогою, щоб підбурювання (заклики) було «прямим», полягає в тому, що історія показує, що ті, хто намагається підбурювати до геноциду, говорять евфемізмами [2, с. 257].

Мова ненависті та заклики до геноциду: особливості розмежування. Під час розробки Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього держави-члени обговорювали, чи слід карати мову ненависті як підбурювання до геноциду. Загалом, «мова ворожнечі» («мова ненависті») стосується образливого дискурсу, спрямованого проти групи чи окремої людини на основі притаманних ознак (наприклад, раси, релігії чи статі), і це може загрожувати соціальному миру. У Стратегії та Плані дій ООН щодо мови ненависті мова ненависті визначається як... «будь-який вид спілкування у вигляді мови, листа чи поведінки, який нападає або використовує принизливу чи дискримінаційну мову щодо особи чи групи на підставі того, ким вони є, іншими словами, на основі їх релігії, етнічного походження, національності, раси, кольору шкіри, походження, статі або інших факторів ідентичності» [17].

Прихильники включення мови ненависті до Конвенції про геноцид стверджували, що необхідно припинити виступи, перш ніж вони призведуть до вчинення насильства і, зрештою, до геноциду. Однак, щоб запобігти втручання у царину свободи слова, і оскільки криміналізація мови ненависті вважалася внутрішньою справою, мова ненависті не була включена до Конвенції про геноцид [18].

Хоча Конвенція про геноцид не зобов'язує держави карати пропаганду ненависті, подібна заборона міститься в інших міжнародно-правових документах. Наприклад, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права прямо забороняють мову ненависті в міжнародному праві. Так, відповідно до статті 4 Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, держави-учасниці осуджують всяку пропаганду і всі організації, які ґрунтуються на ідеях або теоріях переваги однієї раси чи групи осіб певного кольору шкіри або етнічного походження або намагаються виправдати, або заохочують расову ненависть і дискримінацію в будь-якій формі, і зобов'язуються вжити негайних і позитивних заходів, спрямованих на викоренення всякого підбурювання до такої дискримінації чи актів дискримінації. Відповідно, для реалізації цієї позиції, держави зобов'язуються оголосити «злочином, що карається за законом, всяке поширення ідей, заснованих на расовій перевазі або ненависті, всяке підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства або підбурювання до таких актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження,

а також подання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування».

Рада Європи визначає «мова ворожнечі» як всі форми вираження, які поширюють, підбурюють, заохочують або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, засновані на нетерпимості, включаючи: нетерпимість, що виражається агресивним націоналізмом та етноцентризмом, дискримінацією та ворожістю проти меншин, мігрантів та людей іммігрантського походження [19].

У Рекомендації CM/Rec(2022)16 Комітет міністрів Ради Європи також наголошує, що окремі особи та групи можуть стати об'єктом ворожнечі на різних підставах або комбінаціях підстав, і визнаючи, що ці особи та групи потребують особливого захисту без шкоди для прав інших осіб чи груп. У цьому ж документі Комітет міністрів закликає брати до уваги, що мова ворожнечі заважає і часто порушує право на повагу до приватного життя та право на недискримінацію, які є важливими для захисту людської гідності тих, хто є об'єктом мови ненависті, і для забезпечення того, щоб вони не були виключені з громадського життя [20].

Розглядаючи справи щодо розпалювання ненависті та свободи вираження поглядів, Європейський суд з прав людини використовує два підходи, які передбачені Європейською конвенцією з прав людини: 1) підхід виключення з-під захисту Конвенції, передбачений статтею 17 (заборона зловживання правами), якщо коментарі, про які йдеться, є мовою ворожнечі та заперечують фундаментальні цінності Конвенції; 2) підхід встановлення обмежень щодо захисту, передбачений пунктом 2 статті 10 Конвенції (цей підхід застосовується, якщо висловлювання, про які йде мова, хоча й є мовою ворожнечі, не здатні зруйнувати фундаментальні цінності Конвенції) [21]. Очевидно, що висловлювання, достатньо інтенсивні, щоб посягати на самі фундаментальні цінності Ради Європи, можуть бути кваліфіковані як заклики до геноциду, якщо вони відповідають певним іншим вимогам.

Визначаючи, які саме прояви мови ненависті можуть становити заклики до геноциду, дослідники нагадують, що підбурювання до геноциду є висловлюванням, спрямованим на пряме підбурювання аудиторії знищити «національну, етнічну, расову чи релігійну групу». Хоча підбурювання до геноциду не потребує результату, оратор повинен мати певну владу над своєю аудиторією, щоб донести повідомлення, і аудиторія розуміти слова оратора. Крім того, аудиторія повинна зрозуміти виступ як заклик до геноциду. Тому, коли мова ворожнечі закликає до знищення «національної, етнічної чи релігійної групи», вона може стати підбурюванням до геноциду. Тим не менш, сама по собі мова ненависті, навіть якщо вона закликає до насильства, за своєю суттю не є підбурюванням до геноциду. Крім того, підбурювання до геноциду може мати місце лише в контексті геноциду. Наприклад, у випадку Руанди штучне колоніальне розмежування, подальша напруженість і вороже середовище, створене RTLM, сформували середовище, де мова ненависті могла процвітати до такої міри, що вона стала підбурюванням до геноциду [18].

ЗМІ як специфічний суб'єкт злочину. Праволюдні акти, які гарантують право на свободу вираження поглядів, вказують також і на обов'язки та відповідальність, пов'язані із поширенням інформації. Зокрема, частина 2 статті 10 ЄКПЛ говорить, що «здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві ...». Стаття 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права також вказує, що користування відповідним правом «накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність». Для суб'єктів, основним напрямком діяльності яких є збір на поширення інформації серед широкого кола осіб (журналістів та представників ЗМІ), встановлюються як особливі гарантії щодо діяльності, так і підвищений рівень відповідальності.

Європейський суд з прав людини, наприклад, завжди наголошував на важливій ролі преси як «сторожового пса» в демократичному суспільстві, і він пов'язував завдання преси щодо поширення інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес, із правом громадськості отримувати їх. При цьому, якщо на карту поставлена свобода «преси», влада має лише обмежену свободу розсуду, щоб вирішити, чи існує «нагальна суспільна потреба» [22].

Тим не менш, в окремих ситуаціях саме роль медіа є критичною у створенні підґрунтя для геноциду. Наприклад, у випадку геноциду в Руанді засоби масової інформації були до певної міри «зрошені» з органами державної влади і пропагували позицію, яка збігалася з позицією високопосадовців. Дослідники виділяють принаймні два медіа, які активно поширювали заклики до геноциду і трансливали мову ненависті: газету Kangura та вже згадану радіостанцію Radio-Télévision Libre des Mille Collines (RTLM) [23]. При цьому, велика кількість руандійців не вміли читати чи писати, і, як наслідок, радіо було важливим способом для уряду донести повідомлення до населення. Окрім звичайних новин, радіо трансливало офіційні повідомлення про призначення на державні посади

та звільнення з них, оголошення про засідання уряду та списки кандидатів, прийнятих до загальноосвітніх навчальних закладів [24].

У справі *The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza and Hassan Ngeze* (так звана «Медіа-справа») Палата розглядала, зокрема, вплив медіа на створення передумов до руандійського геноциду. У першу чергу постало питання про індивідуальну кримінальну відповідальність, зокрема, про можливість визначення конкретних винуватців політики згаданих медіа. Палата розглянула індивідуальну кримінальну відповідальність Фердинанда Нахімани та Жана-Боско Бараягвізи за трансляції RTLM через їхню відповідну роль у створенні та контролі RTLM. Нахімана і Бараягвіза були, відповідно, «номером один» і «номером два» в топ-менеджмент радіо. Вони представляли радіо на найвищому рівні на зустрічах з Міністерством інформації; вони контролювали фінанси компанії; і вони були членами правління або Керівного комітету, який фактично функціонував як правління директорів для RTLM. Палата вирішила, що «твердження Нахімани про те, що правління не втручалось безпосередньо на рівні журналістів, не має юридичного відношення до здійснення ним та Бараягвізою повноважень на найвищому рівні прийняття рішень. Вони втручалися на вищому управлінському рівні» (§970) [10].

У цій справі, на відміну від згаданої вище *Prosecutor v. Akayesu*, в якій Трибунал визнав обвинуваченого винуватим у заклик до геноциду через власну промову, обвинувачені систематично використовували друковані засоби масової інформації та радіо не лише для своїх власних слів, але й для слів багатьох інших, для колективної передачі ідей та для широкомасштабної мобілізації населення. Розглядаючи роль засобів масової інформації, Палата врахувала не лише зміст окремих передач і статей, але й ширше застосування цих принципів до програмування ЗМІ, а також обов'язки, притаманні власності та інституційному контролю над ЗМІ (§ 979) [10]. Палата наголосила на тому, що редактори та видавці несуть відповідальність за ЗМІ, які вони контролюють. При визначенні обсягу цієї відповідальності важливість наміру, тобто мети повідомлень, які вони направляють, впливає з судової практики незалежно від того, чи була мета публічної передачі матеріалу *bona fide*. Фактична мова, яка використовується в ЗМІ, часто вказується як показник наміру (§ 1001) [10].

З наведеного вище випливає висновок, що представники медіа можуть нести індивідуальну кримінальну відповідальність за повідомлення, які передаються через ці медіа. При цьому, відповідальність може поширюватися як на окремих журналістів, які систематично закликають до геноциду, так і на редакторів та власників медіа, які визначають і спрямовують редакційну політику медіа.

Кейс Росії. На думку дослідників медіаринку, Росія протягом багатьох років використовує мову ненависті проти українців, створюючи з її допомогою підґрунтя для вчинення реальних воєнних злочинів [25]. Російська пропаганда використовує наративи, що українці начебто «нацисти», «фашисти», що вони такі самі злочинці, як нацисти часів Другої світової війни. Також поширене твердження, що «українці-русофоби», що «українці ненавидять росіян» та мріють їх знищити за використанням російської мови, і саме тому «українці є нацистами» [26]. Російські медіа висвітлювали Україну як недонацію, українців як недолудей [27]. Результати медіа-моніторингу показують, що у період з 2014 до початку 2022 мова ворожнечі в російських медіа була спрямована на створення сталих негативних стереотипів щодо жителів України, але практично не було прямих закликів до фізичного знищення українців. Ці заклики з'явилися масово в російському інформаційному полі вже під час повномасштабного вторгнення [26].

Кваліфікація дій російської пропаганди залишається дискусійним питанням. Загалом, на думку більшості дослідників, з початком повномасштабного вторгнення жорсткість і повторюваність висловлювань, спрямованих на розпалювання ненависті до українців, у російських ЗМІ досягла такої інтенсивності, що їх можна вважати злочином. У вересні 2023 року на 54 сесії Ради з прав людини ООН представник спеціальної слідчої групи ООН поділився думкою, що діяльність російських ЗМІ можна розцінювати як заклики до геноциду [28]. Натомість, у червні 2024 року Міжнародна федерація прав людини, Харківська правозахисна група та Центр громадянських свобод підготували спільне комюніке, в якому проаналізували діяльність провідних російських пропагандистів щодо висвітлення подій в Україні. На думку правозахисників, висловлювання представників російських ЗМІ та політикуму досягло такого рівня тяжкості, що їх можна вважати злочином за статтею 7 Римського статуту МКС (злочини проти людяності) [29]. Відповідно, ці діяння не розцінюються правозахисниками як заклики до геноциду.

Висновки. У згаданому комюніке правозахисники виділили кілька напрямків російської пропаганди з початку повномасштабного вторгнення: 1) прямі заклики до насильства проти українців, наприклад, пропагування «справжнього терору», поради аудиторії, що «найправильніше було б спалити їх живцем», або пропагування «повного знищення України»; 2) дегуманізація та прини-

ження українців, які вважають себе належними до української нації, окремої від Росії, навішуючи на них вкрай принизливі терміни, такі як «хробаки», «зомбі», «негідник», «нечисть», «бруд», «мразь», «пухирі», «нацисти» та «сатаністи»; 3) поширення неправдивих і спотворених наративів, у тому числі шляхом зображення українців нацистами, припущення, що росіяни та українці є одним народом, і навіть звинувачення українців у вчиненні геноциду на Сході України; 4) використання маніпулятивних лінгвістичних прийомів, таких як інтенсивні метафори, неологізми («деукраїнізація») або евфемізми («денацифікація», «звільнення»). Перелічене прямо підпадає під способи закликів до геноциду, які були виділені дослідниками геноциду в Руанді [29].

При цьому, відповідно до міркувань Міжнародного трибуналу щодо геноциду в Руанді, реальне здійснення геноциду не є необхідною обставиною для того, щоб вважати злочин закликів до геноциду закінченим. Тобто, доведення вчинення геноциду щодо українців у ході поточної збройної агресії не є необхідною вимогою для того, щоб кваліфікувати дії російських медіа як заклики до геноциду.

Як уже зазначалося, заклики мають бути «прямими та публічними». Публічність таких закликів не викликає сумнівів, адже здійснюється за допомогою засобів масової інформації (медіа). Натомість, довести, що окремі заклики є «прямими» доволі складно через те, що, як вже зазначалося вище, представники медіа доволі часто послуговуються евфемізмами та неологізмами. Проте, не бракує і прямих закликів до винищення українців, вчинення воєнних злочинів тощо.

Притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності за проголошення закликів до геноциду можливе як щодо окремих виконавців (журналістів), так і щодо керівників медіа, які забезпечували формування редакційної політики чи впливали на неї. Важливим аспектом у цьому контексті можна вважати те, що окремі російські політики є активними медійними фігурами (наприклад, ведуть власні телеграм-канали), а більшість медіа перебувають у власності держави або наближених влади бізнесових груп. Таким чином, висловлювання, які звучать у російських ЗМІ, великою мірою відображають державну політику.

Підсумовуючи наведене вище, зауважимо, що діяльність російських медіа щодо висвітлення подій в Україні може бути кваліфікована, у тому числі, як заклики до геноциду. Подальші наукові розробки у цій царині відкриють більш широкі перспективи щодо притягнення винуватих осіб до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress, Washington: Carnegie Endowment for World Peace, 1944. 674 p.
2. Schabas W.A. Genocide in International Law: The Crimes of Crimes Cambridge University Press, 2000. 641 p.
3. Elements of Crimes of International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf>.
4. Updated Statute Of The International Criminal Tribunal For The Former Yugoslavia. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf.
5. Statute Of The International Tribunal For Rwanda. URL: <https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictref.pdf>.
6. Leigh I. Homophobic speech, equality denial, and religious expression / in I. Hare & J. Weinstein (Eds.) *Extreme Speech and Democracy*, 2010.
7. Gordon G. S. Music and genocide: Harmonizing coherence, freedom and non violence in incitement law. *Santa Clara Law Review*, 2010. Vol. 50, P. 607.
8. Gordon G. S. Speech in Pre- and Post-Genocidal Environments: Strategies for Preventing Critical Mass. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/9a86c6/pdf>.
9. Totten S., Bartrop P. R. Dictionary of Genocide. Bloomsbury Academic, 2007. 576 p.
10. The Prosecutor v. Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze, Case No. ICTR-99-52-T. Refworld. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/icttr/2003/en/91852>
11. Schabas W. A. Mugesera v. Minister of citizenship and immigration. *American Journal of International Law*, 1999. Vol. 93, P. 529.
12. Glossary of Incitement Techniques. Atrocity Speech Law. URL: <https://www.atrocityspeechlaw.com/documents/glossary-of-incitement-techniques.pdf>.
13. International Military Tribunal (Nuremberg) Judgment of 1 October 1946. URL: https://crimeofaggression.info/documents/6/1946_Nuremberg_Judgement.pdf.
14. Report of the International Law Commission on the Work of Its Forty-Eighth Session, 6 May-26 July 1996, note 3 above, pp. 26-7.
15. Prosecutor v. Akayesu, Case No. ICTR-96-4-A. URL: <https://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>.

16. Prosecutor v. Kambanda, Case No. ICTR 97-23-S. URL: http://hrlibrary.umn.edu/instreet/ICTR/KAMBANDA_ICTR-97-23/KAMBANDA_ICTR-97-23-S.html.
17. United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/advising-and-mobilizing/Action_plan_on_hate_speech_EN.pdf.
18. Hefti A., Ausserladscheider L. From Hate Speech To Incitement To Genocide: The Role Of The Media In The Rwandan Genocide. *Jonas Boston University International Law Journal*, 2020. Vol. 38:1 P. 1-37. URL: https://www.bu.edu/ilj/files/2020/08/Article_HeftiJonas.pdf.
19. Recommendation No. R (97) 20 Of The Committee Of Ministers To Member States On «Hate Speech» (Adopted by the Committee of Ministers on 30 October 1997 at the 607th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://rm.coe.int/1680505d5b>.
20. Recommendation CM/Rec(2022)16 of the Committee of Ministers to member States on combating hate speech (Adopted by the Committee of Ministers on 20 May 2022 at the 132nd Session of the Committee of Ministers). URL: <https://rm.coe.int/prems-083822-gbr-2018-recommendation-on-combating-hate-speech-memorand/1680a70b37>.
21. Hate speech. European Court of Human Rights, 2023. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/fs_hate_speech_eng.
22. Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights Freedom of expression, 2022. URL: <https://rm.coe.int/guide-on-article-10-freedom-of-expression-eng/native/1680ad61d6>.
23. The Inherent Danger Of Hate Speech Legislation. A Case Study from Rwanda and Kenya on the Failure of a Preventative Measure / ed. by A. Scheffler, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), 2015. 123 p.
24. The Media & The Rwanda Genocide, ed. by A. Thompson. Pluto Press, 2007. 480 p.
25. Баранівська М. «Мова ворожнечі впливає на свідомість так, що людина вважає нормою вбивство інших людей». Дискусія правозахисників про російську пропаганду. Детектор медіа. URL: <https://detector.media/infospace/article/228199/2024-06-13-mova-vorozhnechi-vplyvaie-na-svidomist-tak-shcho-lyudyna-vvazhaie-normoyu-vbyvstvo-inshykh-lyudey-dyskusiya-pravozakhysnykiv-pro-rosiysku-propagandu/>.
26. Седова І. «Вбивати словами». На чому базується російська інформвійна. Кримська правозахисна група. URL: <https://crimeahrg.org/uk/vbivati-slovami-na-chomu-bazu%D1%94tsya-rosijska-informvijna/>.
27. Мокрушин С., Спірідонов Р. «Слова, які можуть убити». Як російські ЗМІ ведуть інформаційну війну проти України. Крим. Реалії. URL: <https://ua.krymr.com/a/slova-mozhut-vbyty-informatsiyna-viyna-krymski-zmi/32996504.html>.
28. Human Rights Council – 54th session – 25 September 2023 Oral Update of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. URL: <https://surl.li/qbaipr>.
29. Communication submitted under Article 15 of the Rome Statute of the International Criminal Court Situation in Ukraine: Hate Speech as the Crime Against Humanity of Persecution. URL: https://www.fidh.org/IMG/pdf/article_15_communication_on_hate_speech_as_the_crime_against_humanity_of_persecution_in_the_situation_of_ukraine.pdf.